

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској
академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраг Димић
проф. др Мило Ломпар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драгана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крстић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Beograd

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни јовор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевност</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политике владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novaković and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Milićević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематског издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragićević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српског идентитета: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборава, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчежавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић ламентира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консерватизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развика српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају савремени векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

СТОЈАН НОВАКОВИЋ И ПИТАЊЕ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА: ПОГЛЕД КРОЗ КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК И КУЛТУРУ: 1867–1913.

НЕНАД НИКОЛИЋ*

А п с т р а к т. – У раду се анализирају промене у схватању српског идентитета Стојана Новаковића, како су се испољавале у делима посвећеним српској књижевности, језику и култури: од првог издања *Историје српске књижевности* (1867) до тестаментарне расправе *Неколика тежа питања српске историје. Поводом књиге Geschichte der Serben von Konstantin Jireček. Gotha 1911* (1912/13). Оне су описане праћењем променљивих односа пансрпског, српског и југословенског гледишта, с једне, и супстанцијалистичког, етно-симболичког и модернистичког схватања нације, с друге стране, у погледима Стојана Новаковића на српску нацију.

Кључне речи: етно-симболизам, идентитет, југословенство, модернизам, пан-српство, српски језик, српска књижевност, српска култура, Стојан Новаковић, супстанцијализам

Питање српског идентитета како је постављено у радовима Стојана Новаковића посвећеним књижевности, језику и култури својим најзначајнијим аспектима може се довести у везу са теоријама нације какве су развијане последњих неколико деценија, те оне отуда могу послужити као савремени методолошки оквир за разумевање начина на који је Новаковић схватао српски идентитет.

Као што је познато, о дефиницији нације никада није постојало – нити ће највероватније икада постојати – становиште макар блиско нечему што би се могло назвати консензусом. Ако о нечему данас постоји сагласност, она би се пре свега могла пронаћи у слагању да су превазиђена схватања по којој је у средишту нације исконска супстанција која се временом све више открива да би се у нацији потпуно отелотворила, али и да су управо таква схватања била у темељу успостављања модерних нација, као симболичка основа стварања нове друштвене заједнице за коју су били важни нови друштвени облици, а пре свега демократизација друштва са свим пратећим елементима: обавезном основном школом, општом војном обавезом, ширим правом гласа, слободнијом штампом. Од те тачке могуће је пратити

* Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Студентски трг 3, Београд

неслагања међу приступима који би се, најопштије гледано, могли поделити на модернистичке и етно-симболичке. Сагласни о томе да је нација модерна заједница, они се разилазе у значају који дају елементима заслужним за њено формирање: док модернистичке теорије пресудне акценте стављају на нове друштвене околности, етно-симболички приступи изузетну пажњу обраћају на предмодерне темеље нације. Због тога су етно-симболички приступи често сумњичени да у ствари прикривено понављају и оснажују перенијалистичко становиште, оправдавајући тако оно што треба да објасне, док је модернистичким приступима замерано да сматрајући пуким измишљотинама све етничке и народне традиције на којима је перенијализам инсистирао узроке настанка нација не захватају довољно широко и дубоко. Јер, јасно је да нација јесте замишљена заједница,¹ али – има ли неке заједнице која није заснована на имагинарном? Ако такве заједнице нема, већ је имагинарно оно што је заједничко за сваку заједницу – од породице до космополитских религија – расветљавање улоге оног имагинарног захваљујући којем је у модерним околностима замишљена нека конкретна нација требало би да буде подједнако важно као и раскривање друштвених околности које су до настанка те нације довеле. С обзиром да се у доба настанка нација имагинарно које је поседовало друштвену важност углавном обликовало кроз установе, историја настанка нација нужно мора пажњу посветити и друштвеној и историји имагинарног, међусобно преплетеним.² Њихо-

¹ Benedikt Anderson (Benedict Anderson), *Nacija: zamišljena zajednica (Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, 1983)*, prevele Nata Čengić i Nataša Pavlović, predgovor i stručna redakтура Silva Mežnarić, Beograd: Plato, 1998.

² Антони Д. Смит, најрепрезентативнији представник етно-симболизма, у својој позној и синтетичкој монографији *Етно-симболизам и национализам: културолошки приступи нацију дефинише као „именовану и самодефинисану људску заједницу чији чланови нејују заједничка сећања, симболе, мишове, традиције и вредности, настањену и везану за историјске територије или ‘домовине’, која ствара и шири посебну јавну културу и придржава се заједничких обичаја и нормираних закона“* (Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*, London and New York: Routledge, 2009, 29). Ова дефиниција истовремено треба да „изрази оно за шта етно-симболисти верују да је важна и често блиска веза између етничких заједница и нација. С друге стране, фокус ове дефиниције нације окреће се више према правним, територијалним и политичким (у општем смислу енергије или моћи) димензијама, али без занемаривања етничких елемената“ (*Ibidem*, 30). Отуда, „иако су први настали, етничка језгра и етничке културе постали су нужан, али не довољан услов за даљи развој према политичкој националности“ (*Ibidem*, 28–29), због чега се увек мора водити рачуна о „двосмисленој историјскости нација: њиховој утемељености у врло специфичним историјским контекстима и ситуацијама, и њиховим коренима у сећањима и традицијама њихових чланова“ (*Ibidem*, 30). Ово последње подсећа на Новаковићево истицање важности народне традиције: у студији „Народне традиције и критичка историја“, писаној поводом полемике која ће у српској култури бити упамћена као полемика „критичких историчара“ са „романтичарским традиционалистима“, Новаковић је, насупрот њиховој међусобној непомирљивости, желео да покаже да када је у питању

ва преплетеност посебно долази до изражаја у оним установама које су основане управо *ради* имагинарног: такво је, рецимо, универзитетско проучавање историје књижевности.

Као пионир историје српске књижевности, Стојан Новаковић је оба издања *Историје српске књижевности* (1867, 1871) утемељио на романтичарском схватању о језику као првој народној умотворини у којој се испољава дух народа.³ Како је стога „*историја књижевности српске само део историје народа српског*“;⁴ Новаковић је хтео да *кроз историју књижевности ираи развој Срба*.⁶ Тако је стварао утисак непрекинутог трајања народности, који је кореспондирао са схватањем целовитости српске књижевности. Њом су осмишљавани сви очигледни и описани дисконтинуитети: између старе, дубровачке, народне и нове књижевности, те књи-

однос народне традиције и критичке историографије постоје „два поглавита начела. Прво је, да је *народна историјска традиција* извор увек врло карактеристичан, увек остатак или предање некадашњег јавног народног мишљења о догађају, али да у њему ретко кад одблескује *објективна* слика времена или догађаја с којом би *критички* историк могао бити задовољан. Међутим, колико би било погрешно примити народну традицију као објективну слику догађаја, не мање би било погрешно и одбацити је *само зато што није потпуно објективна слика догађаја* [...] открити извор народног колорита – народно расположење, објаснити његове оптичке илузије и логичке обмане – то је задатак критичне историје и критичног историка. Тим послом може се добити најдрагоценија грађа; грађа за упознавање *духовне физиономије народног јавног мишљења*“ (Стојан Новаковић, *Народне традиције и критичка историја (смрт краља Св. Дечанског и цара Уроша): ириво к иривени извора српске историје* (1880), у: *Историја и традиција: изабрани радови, приредио Сима Ђирковић*, Београд: Српска књижевна задруга, 1982, 12).

³ Прву *Историју*... Новаковић је започео тврдњом да се у књижевности „показује појединце дух и живот народни“ (Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности: Прејед ујаћан за школску иривебу, с додајком од иривера из старе словенске, српско-словенске и дубровачке књижевности и с итаблицом итајовских слова*, Београд: Државна штампарија, 1867, 1), док је у другој *Историји*... тврдио да „у књижевности су канали којима тече и којима се управља и регулише живот народни“ (Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности: ирејед ујаћан за школску иривебу* (друго са свим прерађено издање), Београд: Државна штампарија, 1871, V). Та мисао била је присутна већ 1867, у изводу који је из *Историје*... Новаковић сачинио за Вишу женску школу, када је желећи да буде што прегнантнији написао да „понајвише мисли народних што постану историјска дела народна, најпре постану у књижевности, ту сазру и ту се спреме да могу прећи у прави живот“ (Стојан Новаковић, *Мали извод из историје српске књижевности за Вишу женску школу* (према свом пространијем делу саставио Стојан Новаковић), Београд: Државна штампарија, 1867, 1).

⁴ Стојан Новаковић је, као и други писци његовога времена, као средство графичког наглашавања користио *спациониран текст*. Ради графичке уједначености и боље читљивости, овде се спационирани текст доследно преноси *курзивом*.

⁵ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 1871, 2.

⁶ *Ист*, V.

живности на српском језику регионално одређених католика и Хрвата после 1836. године. Тако се с једне стране нашла идеја о *непрекинутој и трајању суштинције* коју су народне умотворине чувале и која је од Вука само изашла на видело, док је с друге стране знање о смењивању различитих језика српске књижевности (српско-словенског, рускословенског, славеносербског и народног језика) пратила свест да се то смењивање заједно са књижевним стварањем одвијало у оквиру различитих установа чије је смењивање такође акрибично бележено (Цркве школом, а ове периодиком и књижевним животом). Знајући да „кад се почела писана књижевност, она се писала другим говором, ударила другим правцем, ван народних умотворина“⁷, Новаковић је инсистирањем на јединству српске књижевности то јединство поставио као *задато*, те су се сви дисконтинуитети унутар њега појавили као *одступања* од те задатости, која *не доводе у питање идеју нејено остваривање у времену*. Утемељујући српску књижевност као целину на народним умотворинама, а знајући да су неки њени делови били томе и супротни, оно што је постављено као супстанција била је *идеја народности*.

Отуда, док су први историчари српске књижевности – Јован Суботић (1847) и Јован Ристић (1852) – настојали да, користећи појмовно развијенији немачки језик, разликују народ и нацију,⁸ Новаковић је говорио искључиво о *народу*. У Новаковићево време народност је дефинисана као „скуп душевни, морални и физички својстава, која поједине народе поглавито карактеришу и од друга народа разликују“, док је сам народ одређиван као „морална јединица људи једнога порекла и језика“.⁹ Међутим, у пажљивом читању *Историје*... открива се да се у њој коришћен термин народа може разумети у смислу и *народа*, и *нације*, па и *нације-државе*.

Рецимо, када је писао како захваљујући настојању Аустријанаца и Мађара да немачким и мађарским замене латински као службени језик Хабзбуршке монархије „видеше угарски Словени, да им нема другог спаса него што боље чувати на-

⁷ *Истио*, 18.

⁸ О томе сам опширно писао у: Ненад Николић, *Књижевноисторијско заснивање српске националне књижевности*, у зборнику: *Историја српске филозофије III: Прилози истраживању*, ур. Ирина Деретић. Београд: Евро-Ђунти, 2014, стр. 86–131.

⁹ Ђорђе Вукићевић, *О народу и народности у држави* (Из књиге: *О уставној држави и њеним установама*), Нови Сад: Матица. Лист за књижевност и забаву, год. IV (1869), бр. 3, 51. *Матица* (у којој је Новаковић сарађивао) током 1869. донела је низ чланака Ђорђа Вукићевића посвећених уставној држави и њеним установама. Чланак *О народу и народности у држави* био је један од многих прилога којима је шездесетих година деветнаестог века у српској јавности вршен „обрачун са Етвешовим [József Eötvös] теоријама о политичкој и генетичкој нацији“, јер све „дефиниције нације које су се у српској култури онога времена појавиле полазиле су од језика и порекла“ (Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1914*, Београд: Просвета, 1989, II, 160).

родни језик као најзнатније обележје народности, и услед тога међу њима оживе или живахније крочи донде спора и млака књижевност. Цео овај покрет у свези је на другој страни с целокупним покретом XVIII-ог века у Јевропи и након француске револуције, иза које се народ и народност и природна права човечија свуда почеше достојније ценити“;¹⁰ Новаковић је сасвим прецизно обележио *йренуѿак насѿанка модерних наѿија*. Из његовог описа јасно је да је њихово утемељење на народном језику као „најзнатнијем обележју народности“ било условљено друштвено-политичким околностима, а не самом народношћу (којој, по овоме, рекло би се да латински као службени језик није сметао). Истовременост претпоставке народносне супстанције и уочавања политичке условљености развоја њеног испољавања омогућавала је да се приближавање или удаљавање од вредности до којих је Новаковић држао оцењује као „зла или добра срећа књижевнога развитака“ која се „мора доводити у свезу са политичким стањем народним“.¹¹ Књижевност је, тако, постала *йроменљиви израз нейроменљиве народносѿи у различийѿим йолийѿичким околносѿима*. Историја је требало да прикаже променљивост, вера у народну супстанцијалност да је оцени.

За ту оцену било је неопходно занемарити оно што је Новаковић одлично знао: да се и сама *идеја народносѿи* током времена *мењала*, па тако насупрот владајућем настојању током осамнаестог века „да се главна важност дâ црквеној науци, држећи да је у томе народност“, Доситеј је супротстављајући се том схватању „новијој нашој књижевности темеље ударио“¹² износећи „идеју како религија није народност“.¹³ Међутим, ако Доситеј „погађа и потпуно исказује и у теорији и примени оно што је била нејасна и неразговорна тежња а доказана и прека потреба нашега народа“;¹⁴ онда је стварање модерне нације било уобличавање, чињење разговорним, тајне супстанције унутар народа – као раније код Георгија Магарашевића¹⁵ – због чега Новаковићу није ни био потребан термин нација. Иако је био свестан да се српска нација у традицији у којој он о њој мисли артикулише тек од Доситејевог времена, Новаковић је није доживљавао као феномен модерног доба,

¹⁰ Стојан Новаковић, *Исѿорија срѿске књижевносѿи*, 1871, 159.

¹¹ *Исѿио*, 2.

¹² *Исѿио*, 194.

¹³ *Исѿио*, 197.

¹⁴ *Исѿио*, 198–199.

¹⁵ За Георгија Магарашевића матерњи језик био је, „као све што је јестествено и морално, неприметно у нама тајна и која опет толику над срдцем и духом нашим има обајателну силу“ (Георгије Магарашевић, *Писма Филосерба о сербској лиѿератури* (1829), у зборнику: Почети српске књижевне критике, приредио Јован Деретић (*Срѿска књижевна криѿика*, књ. 1), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1979, 190).

него је модерно доба схватио као тренутак када је њена супстанција могла бити до краја оспољена.

Наравно, пошто је та супстанција тражена у народним умотворинама јер „пре пробуђења или прерођаја нашег народа у најновије време, народне су песме држале у њему живу свест у својој народности под туђинским непријатељским притиском, чувајући у себи клицу о томе прерођају“,¹⁶ ако „од те богате књижевности што се певањем и казивањем толико векова чувала и ширила ми познајемо оно и онако што је до наших дана дошло и како су нам писци покупили“,¹⁷ онда је „клица“ која је довела до препорода условљена историјским околностима које су утицале на мењање песама кроз време и назорима сакупљача који су одредили шта ће од у народу сачуваних песама бележењем постати основа нове књижевности. Другим речима, *није клица оно исконско што траје кроз историју, него је клица оно што је историјом обликовано*. С обзиром да Новаковић тренутак из којег пише сматра тренутком најпотпунијег испољавања супстанције, онда не само што је клица историјом обликована, већ је и та историја одређена *савременошћу*. *Суистанција* на којој се темељи идентитет српске књижевности била је, тако, *интерпретација народних умотворина из њерсејектине модерних идеја о нацији*, али је поистовећивањем нације и народа, занемаривањем свога знања да се кроз време чува српско име али мењају садржаји који га одређују, Новаковић интерпретацију историјске променљивости смисаоно подредио супстанцијализму. Он му је био потребан да би могао да изложи српску књижевност као јединствену целину и израз српске народности.

Међутим, између прве и друге *Историје*..., Новаковић је у предавању намењеном широј публици *Шта је то књижевност?* снажно нагласио у *Историјама*... потиснуту разлику између средњовековне и народне књижевности, завршавајући предавање очекивањем да „књижевност ће нама отворити врата да уједињени покажемо лице своје спрам светлости слободе и науке и место старе трошне средњовековне царевине, за којом и не треба да у будућности жудимо, створиће нам свест и снагу за *нову целокупну Србију*“.¹⁸ Тај циљ био је другачији од тада преовлађујућег романтичарског схватања. Док се шездесетих година међу омладином претежно сањало о обнови Ду-

¹⁶ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 1871, 19.

¹⁷ *Исто*, 13.

¹⁸ Стојан Новаковић, *Шта је то књижевност? Говорио на беседи Београдској певачкој друштва 1. марта 1869*. Стојан Новаковић, у зборнику: Стојан Новаковић и „филолошка критика“. Изабрани критички радови Стојана Новаковића, Илариона Руварца, Јована Живановића, Пере П. Ђорђевића, Ђорђа С. Ђорђевића, Љубомира Стојановића, Луке Зиме, Јована Туромана и Андре Гавриловића, приредио Божидар Пејовић (*Српска књижевна критика*, књ. 4), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1975, 97.

шановог царства,¹⁹ омладинац Новаковић се тој идеји супротставио, као историчар упозоравајући да у Душановом царству треба да „између сталежа повластица, сталежа писмености и између простог ‘пука’ видимо непримерену провалу“.²⁰ Залажући се за „нову целокупну Србију“ Новаковић је то чинио са становишта своје *историјске свесџи*, која га је одвојила од романтичарских омладинаца чије је ослањање на историју било сасвим неисторијско. Заједничко им је, пак, било осећање потребе за *јединством народа*. Та идеја народног јединства за коју је Новаковић очекивао да ће се остварити у будућности, била је битно одређена *слободом и науком*, дакле *савременом идеологијом*. Међутим, у свођењу народа на онај некада обезвлашћени слој – „пук“ – и даље је чувано *романтичарско* схватање изворности, као и идеја о *чистом народном човеку*.²¹ Тако се код Стојана Новаковића, крајем шездесетих година деветнаестог века, у предавању намењеном широј публици *Шта је то књижевност?*, јасно огласио *романтичарски темељ модерне националне идеологије*. И управо је превелико инсистирање на темељности народних умотворина онемогућило модерно схватање нације.

Па ипак, исте године када је објавио другу *Историју*..., Новаковић је издао и књижицу у којој је сакупио Вукове песме о Косовском боју, предговором упозоравајући да је херојско време епике прошло и да народне песме треба да остану израз народног осећања, али на другачији начин него раније: треба да постану део књижевне културе којом доминирају нови облици стварања. Тако је историјским перспективизовањем Новаковић између народних песама и српске књижевности увео *однос посредованости*, који искључује супстанцијализам. Међутим, прештампавајући ту књижицу са косовским песмама латиницом у Загребу, Новаковић је годину дана касније додао посебан предговор, како би хрватској публици укратко представио значај тих песама за Србе. Тврдећи да је у њима присутно „*ono isto pitanje, koje i danas zauzima svako rodoljubivo srce*“ и које је „*vječita težnja života narodnog*“,²²

¹⁹ „Цар Душан им изгледа као симбол целе славне прошлости [...] Бог је био ‘Душанов Бог’, Србин је био ‘Душанов потомак’, а општи идеал: ‘Душаново царство’“ (Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (1906) (Сабрана дела Јована Скерлића, књ. 10), Београд: Просвета, 1966, 177).

²⁰ Стојан Новаковић, *Шта је то књижевност?*, 95.

²¹ Ту формулацију је употребио на другом месту, како би описао идеалног казивача народних умотворина (Стојан Новаковић, *Наша ствара књижевност и извори наших народних умотворина* (Читајући књигу *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*. Na sviet izdao V. Jagić. Prestampano iz arkiva za povjestnicu jugoslavensku. U Zagrebu 1868), Београд: Вила. Лист за забаву, књижевност и науку, год. IV (1868), бр. 28, 657).

²² Stojan Novaković, *Kosovo: srpske narodne pjesme o boju na Kosovu. Pokušaj, da se sastave u cjelinu kao spjev* (1871, latinično izdanje sa predgovorom za hrvatske čitaoce 1872), Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana, 1901, 11.

најнейосредније је повезао савремено осећање националности са централношћу Косова у непрекинутости трајања српске народности, што је био израз супстанцијалистичког схватања нације. Међутим, када је – поред те *ејске херојске актиуелностии* – за народне песме о Косову као важан аспект издвојио и „значај политичке традиције, који је овим pjesmama набавио njihovu omiljelost i njihovu duboku svezу sa životom srpskim“,²³ Новаковић је упутио на *везу народностии и йолийике*, поново се враћајући на *йосредованостй* односа песме и народног живота, присутан у предговору заједничком и ћириличном и латиничном издању, у којем је за песме о Косову приметио да „prije ih је чувао neobjašnjivi narodni ponos, a njima se sladilo neko zagonetno osjećanje: od sad treba da se njime sladi bistra svijest i ponos dobro proračunat i objašnjen s razgovijetnom prošlošću, s dobro одredjenim težnjama i zamjerama“. ²⁴ Тако је Новаковић *разликовао* однос *романйичарске нейосредностии*, с једне, и *савременој йосредовања* између народне поезије и актуелног живота и његовог осећања за народ/нацију, с друге стране. Међутим, то што се после *диференцираној истйоријској йосмайрања* Новаковић у предговору за хрватску публику – када је требало да објасни идентитет Срба – поново могао окренути супстанцијалности, знак је да је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година деветнаестог века код Новаковића *идеја суйстйанције йрейрајавала свако разликовање*, да му је била *неоийходна клица* чију ће непроменљивост пратити кроз временом другачија обликовања.

Посебан проблем тог доба представља однос према Хрватима. Иако је у писму Ватрославу Јагићу 1870. за српску и хрватску публику написао да су „двйје публике у најпотпунијем смислу тијех ријечи“, ²⁵ полазна тврдња Стојана Новаковића у другом издању *Истйорије срйске књижевностии* била је да „поглавита етнографска особина српскога народа јесте та, што му се племена служе двојаким именом, *срйским и хрвайским*“. ²⁶ *Племя*, као магловит појам који указује на недовољно прецизно дефинисану посебност неке заједнице унутар једног народа, у случају Срба и Хрвата био је још проблематичнији, јер статус два племена у оквиру народа чије је име подударно са именом једнога од њих никако није могао бити исти. ²⁷ Нарочито

²³ Isto, 12.

²⁴ Isto, 5–6.

²⁵ Ватрослав Јагић, *Сйојан Новаковић йо йрейисци са мном од i. 1867 до 1891*, Београд: Годишњица Николе Чупића, књ. XXXV (1923), 261.

²⁶ Стојан Новаковић, *Истйорија срйске књижевностии*, 1871, 3.

²⁷ Већ на страници на којој је написао да су Хрвати племя српског народа, Новаковић је однос Срба и Хрвата овако описао: „С тога што су Хрвати одвојени државним животом, што су се до скоро разлике по цркви узимале тако да разбраћају брата с братом, и што пишу латиницом, они су се до скоро сматрали као одвојен народ. Данас се Хрвати сматрају као један народ са Србима. Језик, који у Хрвата по неким крајевима има неке мале дијалектичке разлике, у књижевности се све више изједна-

ако је друго од тих племена сасвим одбијало народно име: у првој *Историји*... Новаковић је приметио да „Хрватима је непрестано тешко са свим признати, да је оно српски језик којим они пишу и да су они племе, којему је једина срећна будућност да са српским народом једно буде, те зову језик којим пишу хрватским, и хоће да хрватском народу одређују број и величину по историји некадашње хрватске државе“.²⁸ Па ипак, упркос том уочавању важности *историјској њрава* за хрватско самоодређење – супротног *њприродном њраву* које је препознао као важно за настанак модерних нација – Новаковић је у другој *Историји*... део посвећен Илирском покрету завршио оптимистичким позивом „да у својој народној заједници без обзира на којекакве средњовековне раздоре и задевице потражимо средства за срећнију и бољу будућност своје народности, и да у здруженој књижевности нађемо први израз овим облицима будућности наше“.²⁹

Прикривена полемика са Ватрославом Јагићем после прве Новаковићеве *Историје*... и Јагићеве *Historije*... (1867) и начин на који су делови посвећени односима Срба и Хрвата мењани у другој *Историји*...³⁰ упућују на Новаковићево занемаривање *хрвајској сѣановишѣа*. Описујући *њренуѣак ѣреласка* са кајкавског/хрватског језика на српски/штокавски,³¹ Новаковић га је приказао као последицу панславистичког *идеолошкој оѣредељења* и *ѣолиѣичке условљеносѣи* мађаризацијом којој се Хрвати нису могли сами одупрети, а у други план је ставио то што „у Загребу су понајпре желели, да се под те заставе збере све што је католичанско од српско-хрватског племена, за тим Словенци и Срби, па по времену и Бугари, о којима се онда врло мало знало“.³² То му је било потребно да би модерну нацију могао поставити у опреци са вероисповешћу – Хрвати „осетише народност јачу од вековних предрасуда“³³ – иако је збирање првенствено свега „што је католичанско од српско-хрватског племена“ управо био израз *везаносѣи за вероисѣовесѣи*. Новаковић као да није препознао да је Илирски покрет тиме водио разједињавању Срба на православне и

чује, а у основу је са свим једнак са српским“ (Стојан Новаковић, *Историја срѣске књижевносѣи*, 1871, 3). Да ли онда Хрвати јесу племе српског народа или се као један народ са Србима *смаѣрају* тек од скоро?

²⁸ Стојан Новаковић, *Историја срѣске књижевносѣи*, 1867, 231–232.

²⁹ Стојан Новаковић, *Историја срѣске књижевносѣи*, 1871, 303.

³⁰ О томе сам опширно писао у студији: Ненад Николић, *Хрвајско ѣиѣиѣње у истѣорији срѣске књижевносѣи Сѣојана Новаковиѣа*, Нови Сад: Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. LXII (2014), св. 2, стр. 477–505.

³¹ Стојан Новаковић, *Историја срѣске књижевносѣи*, 1871, 296.

³² *Исѣио*, 300.

³³ *Исѣио*, 297.

католике, а уједињавању католика штокаваца, који ће се временом сви звати Хрватима, по политичком народу Краљевине Хрватске око које треба здружити „растурена племена“.³⁴

Ако је то занемаривао јер је преусмеравањем своје критике само на верску разједињеност желео да пише у ритму савремених политичких односа највеће сагласности Србије и Штросмајерове Народне странке, истовремено се залажући за модерно европско схватање нације по којем је вероисповест као критеријум националности превазиђена, сасвим је парадоксално што је у другој *Историји*... унутар самог књижевноисторијског излагања *смањено њприсутство српској имена*. У историји и даље *српске* књижевности, српско име је ређе помињао него у првој *Историји*..., писаној у време када је осећао потребу да критикује хрватско праваштво. Док је у првој *Историји*... пансрпство било тако снажно постављено да је хрватско непристајање на српско име Новаковићу било несхватљиво, изостављање таквих пасажа и смањено инсистирање на српскости описиване књижевности иако као да упућује на веће уважавање хрватског становишта, ипак није значило одустајање од оптимистичких очекивања јединства; напротив, друга *Историја*... завршена је речима: „Надати се, да ће време и сложен патријотски рад с обе стране средњовековном црквом поцепаног народа, који већ толико учини за ове неколике десетине година, и у напред потерати све бољим правцем, да би се најпосле књижевност наша ујединила, и да би прикупљена снага народна извршила на научном и књижевном пољу она дела која јој пристоје“.³⁵ За Новаковића као да је било немогуће да Хрвати и Срби не би били део једне нације, коју је доследно, мада више не тако упадљиво често, називао српском – упркос томе што међу Хрватима нигде није наишао на идеју да су они српско племе, а забележио је бројне, врло уочљиве изразе отпора српском имену у било ком контексту и тежње за самосталношћу. Зато је код њега књижевноисторијско излагање било доследно одређено *ојћимистичком визијом*

³⁴ Овај процес је добро проучен и широко документован многим радовима, међу којима се својим доприносима посебно издвајају радови Милорада Екмечића (нарочито *Сиварање Јујославије, Црква и нација код Хрвајћа* (1996), у: *Огледи из историје*, Београд: Службени лист СРЈ, 1999, стр. 111–147 и *‘Геојрафски нејпријател’ Србије’ (Улоја катћоличке њолићичке идеолоије у Истћочном њићћану 1844–1878)*, у: *Огледи из историје*, стр. 53–109) и Василија Крестића (нарочито *Истћорија Срба у Хрвајтској и Славонији: 1848–1914*. (1991), Београд: Завод за ућбенике и наставна средства, 1995; *Из истћорије Срба и срћско-хрвајтских односа (Сћудије, чланци, расћраве и есеји)* [писани између 1974. и 1994], Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1994; *Бискуј Шћросмајер у светћлу нових извора*, Нови Сад: Прометеј, 2001. и *Геноцидом до Велике Хрвајтске*, треће допуњено издање (1998¹, 2002²). Јагодина: Гамбит, 2007). У студији *Хрвајтско њићћане у истћорији срћске књижевностћи Сћојана Новаковића* показао сам незаменљиви значај њихових историјских истраживања за разумевање књижевноисторијске мисли Стојана Новаковића.

³⁵ Стојан Новаковић, *Истћорија срћске књижевностћи*, 1871, 320.

српско-хрватској јединству у оквиру српске нације-државе, али потискивање српског имена у другој *Историји*... сведочи да се Новаковић од излагања своје саморазумљиве уверености да Хрвати јесу српско племе окренуо „патриотском раду“ да они то *посијану*.

Наравно, без обзира на Новаковићева настојања, хрватска државноправна идеја настављала је да делује и јача. Новаковић је то убрзо и непосредно осетио, приликом посете Загребу 1874. поводом свечаности отварања универзитета. У приватном писму Јагићу, у то време берлинском професору, Новаковић је признао да „Загреб је учинио на ме рђаво ‘впечатлјиве’ [...] велико-хрватскога и католичкога швиндла врх главе [...] Не будући рад раздор дизати ово говорим вама ради знања вашег, иначе штедим“.³⁶ Ипак, четири године касније више неће издржати да „штеди“ великохрватске. Поводом студије Армина Павића о косовским песмама³⁷ написао је опширну критичку студију, у чијем је последњем делу покренуо „најнежније и најтугаљивије питање [...] чије су народне песме“.³⁸ Сада и јавно исповедајући да „овака сам питања увек избегавао“,³⁹ Новаковић се тиме што је Павићева расправа прешла „у шовинизам велико-хрватски“⁴⁰ – сасвим у складу са хрватском политиком после ревизије хрватско-угарске нагодбе из 1873. године – ипак осећао примораним да покаже шта је српско, а шта хрватско.⁴¹ Тврдећи да „и српска и хрватска свеза, ма да је веома тесна од вајкада, није никада била толика, па није ни данас толика, да је српско и хрватско потпуно синонимно, и да се о свачем без разлике може рећи српско или хрватско“,⁴² Новаковић је оспорио тврдњу из *Историје*... да „међу *хрватским* и *српским* нема ни-

³⁶ Ватрослав Јагић, *Стојан Новаковић по његовој са мном од 1. 1867 до 1891*, 268.

³⁷ Та студија штампана је као увод у књигу *Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389*, sastavio u cjelinu Armin Pavić, troškom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1877. У њој је Павић, слично Новаковићу, тврдио да су Срби и Хрвати „jedan narod dvaju imena“ (Pavić 1877: 2), па стога „i Vukove srpske narodne pjesme zovem hrvatskimi“ (1).

³⁸ Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову. Критичка студија поводом књиге 'Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389. sastavio u cjelinu Armin Pavić. Troškom Jugoslav. akademije znan. i umjetnosti. U Zagrebu 1877.' на 8-ни 110 сир.*, Београд: Годишњица Николе Чупића, књ. II (1878), 166.

³⁹ *Истио*, 166.

⁴⁰ *Истио*, 177.

⁴¹ Писмом од 7. маја 1878. Новаковић је обавестио Илариона Руварца да пише „анти-студију Павићу. Рад сам му одшалити шалу и показати му да не може *сваки* бити и српско и хрватско, него да имају неке ствари у којима не дамо дирати свакојаким рукама. Па како ја не марим за праву полемику рад сам да тај задатак постигнем анти-студијом“ (писмо сачувано у Архиву САНУ цитирано је по: Милован Миловић, *Стојан Новаковић и народна књижевност*, Шабац: Народна библиотека „Жика Поповић“, 1998, 264).

⁴² Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, 168.

какве разлике“.⁴³ У *Историји*... никада није поставио питање о разлозима двојаког именовања једног народа, а укључујући хрватску књижевност у оквир српске имплицирао је да српско и хрватско *јесће* синонимно. Отуда је захтев да се српско-хрватски односи „сложе не на основима без основâ, какви су садашњи, него на основима чвршћим по томе, што ће бити ближи истинитом положају ствари и одношаја“⁴⁴ представљао – хтео Новаковић то или не – имплицитну самокритику и указао на *недовољну истинитост* његове *Историје*..., која је тиме *шемељно оспорена*.

Штавише, ако се „и питање српско и хрватско може одлучити само надмоћношћу – политичном или културном, литерарном или научном, а особито оном првом“⁴⁵ и ако се „та ствар не може без борбе расправити“,⁴⁶ онда то потврђује да је напетост – која се у *Историји...* стално препознавала – између претпоставке *суй-сѣијанцијалној, али несѣознајној* јединства Срба и Хрвата, и приказивања актуелних друштвено-политичких процеса *сѣиварања* њиховог јединства, била условљена покушајем да се *без борбе* оствари јединство тако што ће се савремена мисао (за коју је Новаковић погрешно веровао да је заједничка) пројектовати у прошлост као ствар по себи. Схвативши да то није могуће, Новаковић је неуобичајено отворено изразио увид о првенствено *ѣолийичкој* природи свих српско-хрватских односа, па и језичких, књижевних и културних; међутим, тај увид није потпомогао кристализацију српског становишта као становишта јасне одељености од Хрвата. Напротив, Новаковић се ни у једном тренутку није запитао да ли је „доиста суђено, као што изгледа да јесте, да Срби и Хрвати начине једну народну и књижевну заједницу“.⁴⁷ Српско-хрватско јединство, упркос свим разлозима који су говорили против њега, остало је за Новаковића неупитан, *суђени* задатак који треба остварити. Због тога Новаковић није могао стати на становиште које ће бити *само срѣско*, него је његово становиште и даље било становиште *срѣско-хрвајској јединсѣива*, с том разликом што као средство за остваривање тог јединства више није сматрао „патриотски рад“ у којем су чињени и уступци Хрватима него политичку силу.

Последице овога су вишеструке. Најпре, то објашњава због чега се Новаковић више није враћао *Историји*.... Њена концепција *српске* књижевности постала је *немоћна*. Нову, историју српско-хрватске књижевности, утемељену на истинитијем разликовању Срба и Хрвата и отворено политичкој одређености предмета, Новаковић није дао. Можда због недостатка времена и посвећености државним пословима

⁴³ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 232ф.

⁴⁴ Стојан Новаковић, *Српске народне ђесме о боју на Косову*, 168.

⁴⁵ *Исѣно*, 167.

⁴⁶ *Исѣо*, 172.

⁴⁷ *Исцѣло*, 167–168.

услереним на побољшање положаја Срба у Турској, можда због и тиме условљене веће окупираности историјским него књижевноисторијским темама у наредним годинама живота, можда због жеље да не залази у тугаљива питања разграничења осим када није директно изазван. Уосталом, ако је питање било пре свега *йолитичко*, књижевноисторијско решење морало је следити политичко решење, којег у то време ни издалека није било (са политичким решавањем питања српско-хрватског јединства у Првом светском рату почеће Павле Поповић да пише преглед југословенске књижевности⁴⁸ и да је теоријски утемељује⁴⁹). Ипак, сам Новаковић никада није одустао од пројекта српско-хрватског јединства. По сведочењу Ђурђа Јеленића, Стојан Новаковић је пред сам крај живота, 1915. сматрао да „одбрана Србије и уједињење Српства више не значе ништа у овом окршају целог света. Мој сан, моја визија о Југославији већ су стављени на дневни ред [...] Једино чега бих имао овако унапред да се плашим, то је: да ли ће Срби и Хрвати – како их ја познајем – бити у стању да очувају и одрже нашу нову државу“.⁵⁰ Стојан Новаковић је, тако, одустао од онога што је у једном тренутку поставио као „идеал потпуног решења српског питања“ које је видео „у стварању, пре свега, српске државе [...] У интервјуу који је дао новинару листа *Фијаро*, 1897. године, он је представио јавности структуру те будуће државе. Према његовим речима, Србија мора тежити ка томе да здружи своје делове од којих је раније била сачињена. Тако уједињена Србија била би састављена од Србије, Црне Горе, Старе Србије, Босне и Херцеговине и Далмације“.⁵¹ Одуставши у новим околностима које је донео Први светски рат од идеје стварања „нове целокупне Србије“ која је трајала још од предавања *Шта је то књижевност?*, заменивши давнашњи романтичарски идеал језичког национализма увереношћу у потребу изградње нове политичке заједнице, Новаковић се определио за *сан* и *визију* (Југославије) упркос *знању* (да је упитно хоће ли Срби и Хрвати моћи заједно да живе). Таквим *одустајањем од знања ради сна, историјске темеље српској ситановишћу* подредио је *ойтимистичкој* визији *југословенства*.

⁴⁸ Pavle Popović, *Jugoslovenska književnost*, Cambridge: University Press, 1918.

⁴⁹ Павле Поповић, *Југословенска књижевност као целина. Присјутна академска беседа академика Павла Поповића на свечаном скупу Српске Краљевске Академије 11. фебруара 1922. год.* Југословенска књижевност, приредио Ненад Љубинковић (*Сабрана дела Павла Поповића*, књ. 9), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, стр. 106–141. У међувремену је у својој историји Ђуро Шурмин (*Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb: Knjižara Lav. Hartmana, 1898.) хрватску и српску књижевност представио одвојено, у хрватску књижевност укључујући све оно што је Јагић одредио као хрватско.

⁵⁰ Ђурђе Јеленић, *Три историјска аманеша*, Београд: Политика, 14. март 1929, стр. 1.

⁵¹ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, у зборнику: *Срби 1903–1914: Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд: Clio, 2015, 51.

То је – ако је Јеленић Новаковићеве речи тачно пренео – једним делом одговарало одустајању од националног супстанцијализма у име *модернистичког* схватања нације из Новаковићеве тестаментарне студије *Неколика ѿежа ѿиѿања срѿске исѿорије*, писане поводом прве књиге *Исѿорије Срба* Константина Јиречека. Пошто „књига г. Јиречека показује нам како се у средњем веку образовала историјска индивидуалност коју данас гледамо пред собом као народ српски“,⁵² Новаковић се није бавио настанком модерне нације, али је начин на који је описао Србе у средњем веку био битно одређен модернистичким схватањем нације, те се може схватити као опис *еѿничке заједнице из које ће насѿаѿи модерна нација* са становишта модернистичког радикалног разликовања етнѿије и нације. Да је Новаковић имао диференцирану представу о средњовековној етнѿији и модерној нацији сведочи његово упорно наглашавање кроз целу студију да у средњем веку није било народносног осећања и да „две културе, византијска и римска, отворише овде међу рођеном браћом [Србима и Хрватима] једна против друге крваве бојеве, на живот и смрт“,⁵³ због чега „образован народ данашњег времена морао би једино тражити јединство на са свим новој основици, држећи се података и упута етнографских, средствима сувремене културе, без икаква обзира на веро-законске дискусије“⁵⁴ и на традиције средњег века.⁵⁵ Иако је и безмало пола века раније у предавању *Шѿа је ѿо књѿжевносѿ?* тврдио да модерна држава мора настати у дисконтинуитету са средњовековном, Новаковићевѿ погледи сасвим су промењени: док је тамо мислио на „нову целокупну Србију“, сада „ништа мање ни ситније није на дневном реду него стварање нове народности, полазећи с гледишта широке трпљивости и с погледима сасвим различним од оних који су у средњем веку водили постанак ових народности што су сад пред нама“.⁵⁶ То је било не само у супротности са некадашњом романтичарском представом о Србима, већ је и довело до немогућности да се о Србима и њиховој историји успостави целовита представа на оним темељима на које је *Исѿорија срѿске књѿжевносѿи*

⁵² Стојан Новаковић, *Неколика ѿежа ѿиѿања срѿске исѿорије*. Поводом књѿге *Geschichte der Serben von Konstantin Jireček. Gotha 1911*, Београд: Годишњица Николе Чупића, књ. XXXI (1912), 1.

⁵³ *Исѿо*, 10.

⁵⁴ Вреди уочити да иако је Новаковић нагласио значај историјских околности које су довеле до међусобног разликовања Срба и Хрвата, сасвим прецизно упућујући на њихову припадност различитим *кулѿурама*, да је у његовој оптимистичкој визији српско-хрватског јединства њихова међусобна разлика сведена на *вероисѿовесѿи*, иако су, премда битно условљене вероисповешћу, разлике између византијске и римске културе много шире и обухватније.

⁵⁵ Стојан Новаковић, *Неколика ѿежа ѿиѿања срѿске исѿорије*, 1912, 11.

⁵⁶ *Исѿо*, 12.

била постављена као део народне историје.⁵⁷ Ако је „чињеница да је осећања народности у масама у средњем веку недостајало са свим“,⁵⁸ онда више не само да се не може са Јованом Суботићем тврдити да „србске народне песме нису Volkslieder него Nationlieder“,⁵⁹ већ усмено стваралаштво није ни народно него пучко. Тек га интерпретације деветнаестог века препознају као народно, односно национално.

Даље, детаљно описујући однос народа и владара,⁶⁰ Новаковић је устројством средњовековних државних установа објаснио непостојање народносног осећања. „Осим црквеног језика и црквене службе, народност се у средњем веку још показивала својим етничким знацима: језиком и обичајима. Али су и ти етнички знаци мало вредили кад није било народне и опште-приступачне књижевности, у којој би се материјални знаци народности одржавали и показивали.“⁶¹ Дакле, по Новаковићу, за нацију је потребна *друштвена осмишљеност етничких својства*. Пошто ње није било, онда се „улога народности ограничавала на то да једино својом бројном и животињском снагом ствара ослонац из којег ће се образовати први државни заметак, материјална потпора државног и господарског обележја.“⁶² Стално потенцирајући разлику између средњовековне народности – данашњим језиком, *етније* – и савремене народности, то јест *нације*, упозоравајући на немогућност нације-државе у идејном хоризонту средњег века,⁶³ Новаковић се врло јасно дистанцирао од високог мишљења о српској средњовековној држави, тврдећи да је „смрт Стефана Душана нарочито [...] била прилика да покаже не само недостатак постојанства и следствености у нечем општем и заједничком, него поглавито недостатак осећања за јединство.“⁶⁴ Управо због идеја *шрајања* и *јединства* Новаковић је жалио што „идеја великога царства или велике државе

⁵⁷ Такође, чињеница да је Новаковић у предавању *Шта је то књижевност?* истакао дисконтинуитет као услов модерне нације, а да је *Историје*... обликовао супротно том услову, упућује на снагу романтичарске идеје супстанцијалног јединства која је остварила превласт над диференцираним историјским посматрањем крајем шездесетих и почетком седамдесетих година деветнаестог века.

⁵⁸ Стојан Новаковић, *Неколика штежа ишћања српске историје*, 1912, 35.

⁵⁹ Јован Суботић, *Неке черте из повестнице сербској књижевности* (1847), у зборнику: Заснивање националне критике, приредио Драгиша Живковић (Српска књижевна критика, књ. 2), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983 (1847), 202.

⁶⁰ Стојан Новаковић, *Неколика штежа ишћања српске историје*, 1912, 28–35.

⁶¹ *Истио*, 33.

⁶² *Истио*, 33.

⁶³ Стојан Новаковић, *Неколика штежа ишћања српске историје. Поводом књије Geschichte der Serben von Konstantin Jireček. Gotha 1911*, Београд: Годишњица Николе Чупића, књ. XXXII (1913), 14–30.

⁶⁴ *Истио*, 39.

није била жива ни у народу ни међу господарима онога времена“,⁶⁵ баш као што је његова *народносна ойредељеносѝ* била разлог тако честог резигнираног понављања да „маса народна није се рачунала ни у шта“.⁶⁶

Међутим, испод овог историјског разликовања може се препознати и *кулѝур-на йредрасуда*, испољена у Новаковићевом жаљењу што су већ од доласка на Балкан „Словени, не створивши сами ништа за политичку организацију, прионули уза византијску организацију области, усвојивши и велике границе римскога света“.⁶⁷ Закључујући да „жалосно је што се нигде не можемо да сусретнемо с каквим год политичким идејама, које би приликовале народу тако многобројном“,⁶⁸ Новаковић је на завршетку свог тестаментарног чланка уз позив да се заборави средњи век апеловао да се „трудимо [...] да се научимо како треба следовати новој светлости коју нам отварају савремени векови и примери великих народа и великих цивилизација. Једино у таквом правцу наше је будуће спасење“.⁶⁹ Иронично, ослобађање од подвлашћености туђим политичким идејама Новаковић је препоручио кроз следбеништво такође туђим, али савременим политичким идејама. Још од Уставобранитеља присутно међу Србима, ослањање на политичке идеје Запада било је и у тренутку када је Новаковић писао свој тестаментарни чланак у складу са временом и долазећим генерацијама, јер „водећи припадници нараштаја Слободана Јовановића, после 1903, веровали су да је кључ српског успеха био у промишљеном избору и преузимању страних културних образаца“,⁷⁰ али је више него упадљиво да је Новаковић оптимизам некада смештен у развој испољавања супстанције народа преместио у модерну западну политичку идеологију, јер у ономе што је видео као „наслеђени дух њихових [српских] праотаца“⁷¹ није ни у једном историјском тренутку препознао идеју националне целовитости него само личне самовоље и регионалне партикуларности. На тај начин је идентитет поново учинио *задатим*, само сада у духу *модерних заїадних йолийѝчких идеја*. Пошто је са њима била повезана идеја српско-хрватског јединства, тај задати идентитет *више није био срїски неїо јуїословенски*: то ће експлицитно рећи у разговору са Ђурђем Јеленићем непосредно пре своје смрти, у јеку Првог светског рата.

⁶⁵ *Исїѝо*, 39.

⁶⁶ *Исїѝо*, 40.

⁶⁷ *Исїѝо*, 33.

⁶⁸ *Исїѝо*, 35.

⁶⁹ *Исїѝо*, 40.

⁷⁰ Милош Ковић, *Либерализам*, у зборнику: Срби 1903–1914: Историја идеја, приредио Милош Ковић, Београд: Сlio, 2015, 173–174.

⁷¹ Стојан Новаковић, *Неколика йежа йиїѝања срїске исїѝорије*, 1913, 37.

Између крајности романтичарског супстанцијализма и модернистичког радикализма (који је, иронично, довео до новог супстанцијализма), у Новаковићевом мишљењу постојала је и позиција блиска данашњем *етно-симболичком* схватању нације, у којој је однос *између историјске баштине Срба и савремених животињних околности био уравнотежен*. То становиште било је већ сасвим удаљено од супстанцијализма, али његова везаност за савременост није раскидала везу са пред-националним наслеђем. Оно је изнето у расправи *Српска краљевска академија и нејовање језика српског. Посланица академији наука философских. Прочитана на свечаном скупу академије, држаном 10 Септембра 1888 у славу стогодишњице Вука Стеф. Караџића*. У њој Новаковић језик више није одређивао као прву народну умотворину и израз духа народа него творевину најшире схваћеног народног живота којом надаље треба промишљено управљати. Поставивши као основну тему посланице потребу рада на речнику чији би задатак био „да изнесе и да представи садашње стање народнога књижевног језика српског“,⁷² за Новаковића „главни посао, главни задатак речника налази се управо у црпењу из књижевничких списа [...] не само да се траже речи и значења из народа, него и оно што се с тим речима и с тим значењима учинило од како је народни језик постао књижеван, и од како се њиме пише“.⁷³ Дакле, требало би представити како је *крепање животиња* утицало на *променљивост језика* и истовремено помоћи „да се језик српски потпуније развија и негује“.⁷⁴

Филолошко-историјски образлажући како „међу дијалектима један дијалекат осваја остале и ставља им се за старешину“,⁷⁵ примећујући да то „не бива увек по вољи и по избору, него често и мимовољно“,⁷⁶ Новаковић је указао на *конјункцију* и да „језик је средство, али је језик и створ друштвенога, државног, литерарног, трговачког, занатлијског, војничког и сваковрсног живота“.⁷⁷ Тиме се истовремено дистанцирао и од схватања српског језика као само оног језика којим „говоре орачи и копачи, свињари и говедари“,⁷⁸ али и од мистичког схватања живота језика као

⁷² Стојан Новаковић, *Српска краљевска академија и нејовање језика српског. Посланица академији наука философских. Прочитана на свечаном скупу академије, држаном 10 Септембра 1888 у славу стогодишњице Вука Стеф. Караџића*, Београд: Српска Краљевска Академија, Глас, X, 1888, 78.

⁷³ *Истио*, 83.

⁷⁴ *Истио*, 87.

⁷⁵ *Истио*, 42.

⁷⁶ *Истио*, 42.

⁷⁷ *Истио*, 27.

⁷⁸ Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник* истолкован њемачким и латинским ријечма. Скупио га и на свијет издао Вук Стефановић, у Бечу, 1818. [фототипско издање: Београд: Просвета – Нолит, 1987], VI.

скривеног, интелигибилног кретања у којем се све више испољава супстанција народног духа. Ако „наш књижевни језик потерао је из стабла народног језика својим природним силама. Грдно би се погрешило, ако би се мислило, да он тако може до краја терати. Ако развијању књижевног језика ми не дајемо правац, не чупамо га и не крешемо, опасност је да тај језик не подивља и не растроји се“, ⁷⁹ то значи да у *променама језика нема ттелеолошке нужности и интелегибилности*. Напротив, ако баш *подивљалости* упућује на *природности*, и то на њено чисто испољавање, без икакве култивације, то што она доводи до *распројења* упозорава да се и природност првог корака израстања књижевног из народног језика мора довести у питање у смислу испољавања супстанције без спољашњих утицаја. Упркос задржаном жаргону супстанцијализма, заправо је природношћу насупрот подивљалости описано *култивисање сујетностије: национални језик као ентески врш*. „Превод ‘Новог Завјета’ од Вука Ст. Караџића (Беч 1847) и превод ‘Приповедака из Старога и Новог Завјета’ (Беч 1850) Ђ. Даничића изнели су огледе тога језика, који је нашим филолозима лебдео пред очима као идеал чистог народног, или народнога књижевног језика, а који се – упамтимо добро – у свима *јојединоствима*, онакав какав је, *ниде не јовори у народу, макар да ојет* у њему нема *ниједне јојединости* која се *нејде у народу не би јоворила*. Тиме су и Срби дошли до живог народног књижевног језика, који је управо рећи једино потпуно доследном правилношћу различит од народнога говорног језика“. ⁸⁰

Цитирајући Ђуру Даничића који је у *Рају за српски језик и љавојис* ⁸¹ писао да „[...] су нам за народну књижевност од велике потребе и од неисказане користи народне пјесме и друге народне умотворине. Овдје већ не гледаш духа на огледало, не гледаш слике његове, него њега сама; не казује ти га други, него ти он сам збори, он се сам с тобом разговара. У народнијем умотворинама видиш како срце народу куца, куда ли му мисли полијећу, па учиш шта му ваља бесједити и с које стране, ако хоћеш да те слуша, ако хоћеш да будеш народан књижевник. Народне су умотворине сјеме; из тога сјемена треба да нам никне књижевност; то ће само бити права књижевност. [...]“ ⁸² Новаковић је додао: „При свем том што ове речи јако карактеришу ситуацију, значај је њихов ванредно раширен, нити се, осим језика и његових

⁷⁹ Стојан Новаковић, *Српска краљевска академија и нејовање језика српској*, 39.

⁸⁰ *Исти*, 61–62.

⁸¹ Ђура Даничић, *Рај за српски језик и љавојис*. Будим: Штампарија Пештанскога университета, 1847. Фототипско издање са промењеном пагинацијом: *Књија Ђуре Даничића*, приредио Војислав Ђурић, Београд: Српска књижевна задруга, 1976, 65.

⁸² Стојан Новаковић, *Српска краљевска академија и нејовање језика српској*, 46ф.

правила, може ширити на све струке књижевности“.⁸³ Како су баш те речи биле у основи некадашњег Новаковићевог схватања народних умотворина као клице српске народности очуване кроз народне песме до тренутка буђења Срба, у отклону од Даничића препознаје се *йромењен однос йрема народним умотворинама и њиховом месџу у срѣској књижевносѣи*, као и *йромена у схвайѣању срѣске народносѣи*, која је сада постављена по страни од супстанцијалистичког схватања, али и даље у вези са народном баштином. Зато „локални говори, ограничени на локалну пределну употребу и на стешњене потребе простог материјалног и свакидашњег живота, издижући се само до ниске међе усмене народне књижевности“⁸⁴ нису више оно што непосредно исказује дух народа, оно кроз шта сам народ збори, него као „вечити извор и рудник за многе и многе ситнице, у којима књижевни језик може осетити потребу ради свог развитка или попуњања“⁸⁵ духовном животу народа могу допринети тек према правилима суперпонираног књижевног језика као израза општег, дакле *националној* духа.

Није зато случајно што је код Новаковића почео ту и тамо да се јавља термин *нација*. Иако га је употребљавао без значајније самосталне вредности, недовољно диференцирано, синонимно са термином народа, ипак се може препознати да се нација преклапала само са делом обима појма народа, и то управо оним делом који се односи на, и данас бисмо рекли, националне особине. Данашњи читалац никада неће помислити да тамо где Новаковић каже нација боље пристаје термин народ, али ће на доста места на којима Новаковић говори о народу као адекватнији препознати термин нација. Свеједно, већ иницијална употреба термина народ и нација, без обзира колико мало диференцираних, указује на разлику које у време писања историје српске књижевности није било,⁸⁶ али која у српском језику ни до данас

⁸³ *Исѣо*, 47ф.

⁸⁴ *Исѣо*, 73.

⁸⁵ *Исѣо*, 73.

⁸⁶ Занимљиво је да је у четвртном годишту *Матице*, у свом уводу у превод Шлајхерове посланице „Дарвинова теорија и наука о језику“, Новаковић употребио израз „национални облик мисли и језика“ (Стојан Новаковић, *Чийѣаоцу да се не йойлаши* [увод у превод „Дарвинова теорија и наука о језику. Посланица Авг. Шлајхера својему пријатељу дру Е. Хекелу, професору зоологије и директору зоологичког музеја у Јени. Превео Стојан Новаковић“], Нови Сад: Матица. Лист за књижевност и забаву, год. IV (1869), бр. 16, 376), иако је у преводу чланка *Шѣа је ѣо исѣорија образованосѣи* (Стојан Новаковић, *Шѣа је ѣо исѣорија образованосѣи* (превод), Нови Сад: Матица. Лист за књижевност и забаву, год. IV (1869), бр. 27, 28 и 29, стр. 626–631, 653–657 и 674–678) на местима на којима је у руском оригиналу (А. Н-въ, *Задачи историка цивилизацији. Гонеггерѣ. Историја кулѣтуры девѣтнаѣцѣтаго вѣка*. Томѣ первый. Время первой имперіи. Спб. 1869. (Переводѣ съ нѣмецкаго), Санктпетербургѣ: Вѣстник Европы. Журналѣ исторіи, политики, литературы, год. IV, том II, кн. 3, мартѣ 1869, стр. 330–351) стајало „нація“ Новаковић писао „народ“. Узгред, то није било сувише несагласно

неће бити појмовно сасвим разграничена (чак ни у науци,⁸⁷ а у говорном језику поготово).

Тренутак у којем су народне умотворине схваћене као „ниска међа“, а књижевни језик као израз живота целокупног, али заиста целокупног народа – „створ друштвенога, државног, литерарног, трговачког, занатлијског, војничког и сваког другог осталог живота“ – био је тренутак у којем је било најочитије да је Стојан Новаковић напустио схватање српске књижевности као *народне књижевности* из *Историје*... у име – иако код њега још нема тог појма – српске књижевности као *националне књижевности*, која у себе укључује народне умотворине, али не више као клицу уметничке књижевности и непосредан говор народнога духа него као *материјал* којим треба хранити далеко ширим друштвеним животом успостављен општи дух нације исказан књижевним (данас бисмо рекли стандардним) језиком. Српска књижевност успостављена као *национална књижевност* за коју је *пресудан савремени живој* била је позиција са које се интерпретира народна баштина и ствара традиција, уз – и то је пресудна разлика – *свесћ* о томе шта се чини. Иако је, баш као и у *Историји*..., Новаковић у посланици поводом Вукове стогодишњице целовитост књижевности везао за представу о целовитости нације, целовитост нације није била више оно што постоји по себи (а због чега су у *Историји*... описи различитих историјских фаза доводили у питање претпоставку супстанцијалности нације). Напротив, *нација је приказана као историјска књижевност*. Говорећи о томе да уједињавање „народи постизавају исто толико образованим књижевним језиком и јаком једнодушном просветом као и државним уједињењем“,⁸⁸ Новаковић је издвојио *језик, просвету и државу* као *установе нације*. На другом месту још је експлицитније приказао путеве настанка нације-државе: „Једна државна целина, потпомогнута једним географским простором, потпомогнута утицајем истих потреба и интереса, ако се само подесним утицајем околности одржи, обухвата у свој склоп

са прилично синонимном употребом термина „народ“ и „нація“ и у руском језику тог времена. Њихова првенствена разлика била је у томе што је појам нације био ужи од појма народа, који је осим онога што бисмо данас назвали нацијом обухватао и оно што се данас често назива пуком (Владимир Даль, *Толковый словарь живаго великорускаго языка*, второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора (1881). Томъ второй: И–О, Москва: Русский язык, 1980, 461–462, 493).

⁸⁷ На пример, Јован Деретић, највећи наш историчар књижевности друге половине двадесетог века, иако је јасно разликовао појмове народа и нације, веома често их је користио као узајамно замениве: то је био „израз *српској* опредељења, које порекло има у захтеву за *једним*“ (Ненад Николић, *Геометрија прошлости: Књижевна историја Јована Деретића*, Београд: Службени гласник, 2013, 237) српске књижевности (а у чему се може препознати његова веза са романтичарском традицијом која је у темељу Деретићевог структурализмом инспирисаног описа како поетике српске књижевности, тако и њене историје).

⁸⁸ Стојан Новаковић, *Српска краљевска академија и нејовање језика српског*, 30.

разна сродна а често и несродна племена, и завршује се постанком једнога чврстога националног склопа“.⁸⁹ Од две деценије раније изнетих идеја о народној супстанцијалности, ове речи делују као да их дели читав век. С друге стране, две и по деценије касније Новаковић ће у име стварања нове нације прихватањем политичких идеја Запада одустати од сваког, па и овако уравнотеженог ослањања на прошлост, које, пак, није могло бити плодно јер је за Новаковића као нерешив проблем остало хрватско питање. Свестан да Хрвати нису српско племе, да имају своје посебне националне установе темељене на историјском а не природном праву, Новаковић их ни на један начин више није могао укључити у оквире српске нације па онда ни њених културе и књижевности, али га је вера у будуће српско-хрватско јединство које тек треба да настане онемогућила да се бави историјом само српске књижевности, штавише, временом ће се питање српског идентитета потпуно повући пред идеалом нове српско-хрватске нације, засноване на модерним политичким идејама Запада и одбацивању верског раздора за који је Новаковић био уверен да је и на овим просторима реликт средњовековља.

Укратко, може се рећи да је између почетака свог јавног деловања *Историјом српске књижевности* и тестаментарне студије *Неколика штежа њишања из српске историје* Стојан Новаковић остао постојан у опредељењу за основну вредност до које је држао – *модерна нација-држава* – али је променио поглед на њен садржај и могућност у историји. У *Историји*... је ту вредност схватао као коначно испољавање супстанције народног духа која није у свим периодима била подједнако снажно испољена. Као израз снажне потребе за јединством народа „од како се за Србе зна“, упркос свести да народност није увек била одређивана онако како ју је Новаковић ту схватао, управо то његово схватање било је постављено као норма према којој је оцењивао целокупно књижевно стварање Срба, пошто је претходно према њој и извршио селекцију грађе која ће у *Историју*... уопште ући. С друге стране, инсистирајући у *Неколиким штежим њишањима*... да у средњем веку није било народног јединства нити да је постојала свест о народности, Новаковић је вредност до које држи сасвим преместио у поље модерног доба и западне политичке мисли. Захтевајући изградњу сасвим нове нације у потпуном дисконтинуитету са прошлшћу, Новаковић није оспорио само схватање историје као испољавања народне супстанције, већ и било какву корист од народних традиција, до којих је некада веома држао: иронично, нов приступ етнографским подацима из средњег века, условљен савременом културом одређеном модерним западним политичким идејама, подупирао је нови, југословенски супстанцијализам. Између ових крајности, схватање нације изложено у посланици *Српска краљевска академија и нејовање језика срп-*

⁸⁹ *Ист*о, 41.

скої данас бисмо назвали етно-симболичким, блиским савременим теоријама нације које уважавајући и етничке традиције народа од којих су нације настајале са великом пажњом анализирају историјске и друштвене околности у којима се то догађало. Становиште Стојана Новаковића из посланице посвећене неговању српског језика могло би нама данас бити најближе, јер се на основу њега могу размеравати постојаност и променљивост националног идентитета, који никада не може бити довршен, што не значи да није препознатљив у времену, напротив: управо *и*рајање кроз мењање одређује модерну нацију.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

А. Н-вѣ, *Задачи историка цивилизации. Гонеггеръ. Исторія культуры девятнадцатаго вѣка. Томъ первый. Время первой имперіи.* Спб. 1869. (Переводъ съ нѣмецкаго)“, Санктпетербургъ: Вѣстник Европы. Журналъ исторіи, политики, литературы, год. IV, том II, кн. 3, мартъ 1869, стр. 330–351.

Benedikt Anderson (Benedict Anderson), *Nacija: zamišljena zajednica (Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, 1983)*, prevele Nata Čengić i Nataša Pavlović, predgovor i stručna redakтура Silva Mežnarić, Beograd: Plato, 1998.

Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, у зборнику: Срби 1903–1914: Историја идеја, приредио Милош Ковић, Београд: Сlio, 2015, стр. 466–486.

Ђорђе Вукићевић, *О народу и народности у држави* (Из књиге: *О уставној држави и њезиним уставима*), Нови Сад: Матица. Лист за књижевност и забаву, год. IV (1869), бр. 3, стр. 49–52.

Владимир Даль, *Толковый словарь живаго великорускаго языка*, второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора (1881). Томъ второй: И–О, Москва: Русский язык, 1980.

Ђура Даничић, *Рај за српски језик и њравойис*. Будим: Штампарија Пештанскога университета, 1847. Фототипско издање са промењеном пагинацијом: *Књиѣа Ђуре Даничића*, приредио Војислав Ђурић, Београд: Српска књижевна задруга, 1976, стр. 5–67.

Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1914*, Београд: Просвета, 1989.

Милорад Екмечић, *Црква и нација код Хрваѣа* (1996), у: *Огледи из историје*, Београд: Службени лист СРЈ, 1999, стр. 111–147.

Милорад Екмечић, *‘Теоѣрафски неѣпријаѣиелъ Србије’ (Улоѣа катѣоличке ѣолиѣиѣичке идеолоѣије у Истѣочном ѣиѣѣању 1844–1878)*, у: *Огледи из историје*, Београд: Службени лист СРЈ, 1999, стр. 53–109.

Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Knjiga prva: staro doba*, Zagreb: Помоѣју Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Štamparija Dragutina Albrechta, 1867.

Ватрослав Јагић, *Стојан Новаковић ѣо ѣреѣисци са мном од ѣ. 1867 до 1891*, Београд: Годишњица Николе Чупића, књ. XXXV (1923), стр. 256–312.

Ђурђе Јеленић, *Три истѣоријска аманетѣа*, Београд: Политика, 14. март 1929, стр. 1.

Вук Стефановић Караѣић, *Срѣски рјечник* истолкован ѣемачким и латинским ријечма. Скупѣо га и на свијет издао Вук Стефановић, у Бечу, 1818. [фототипско издање: Београд: Просвета – Нолит, 1987]

Милош Ковић, *Либерализам*, у зборнику: Срби 1903–1914: Историја идеја, приредио Милош Ковић, Београд: Сlio, 2015, стр. 153–201.

Василије Крестић, *Истѣорија Срба у Хрваѣској и Славонији: 1848–1914*. (1991), Београд: Завод за уѣбенике и наставна средства, 1995.

Василије Крестић, *Из историје Срба и српско-хрватских односа* (Студије, чланци, расправе и есеји) [писани између 1974. и 1994], Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1994.

Василије Крестић, *Бискуп Ширсмајер у светлу нових извора*, Нови Сад: Прометеј, 2001.

Василије Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, треће допуњено издање (1998¹, 2002²). Јагодина: Гамбит, 2007.

Георгије Магарашевић, *Писма Филосерба о српској литератури* (1829), у зборнику: Почети српске књижевне критике, приредио Јован Деретић (*Српска књижевна критика*, књ. 1), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1979, стр. 179–190.

Милован Миловић, *Стојан Новаковић и народна књижевност*, Шабац: Народна библиотека „Жика Поповић“, 1998.

Ненад Николић, *Геометрија прошлости: Књижевна историја Јована Деретића*, Београд: Службени гласник, 2013.

Ненад Николић, *Хрватско питање у историји српске књижевности Стојана Новаковића*, Нови Сад: Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. LXII (2014), св. 2, стр. 477–505.

Ненад Николић, *Књижевноисторијско заснивање српске националне књижевности*, у зборнику: Историја српске филозофије III: Прилози истраживању, ур. Ирина Деретић. Београд: Евро-Бунти, 2014, стр. 86–131.

Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности: Прејед уједињен за школску употребу, с додатком од примера из сјаја словенске, српско-словенске и дубровачке књижевности и с таблицом латинских слова*, Београд: Државна штампарија, 1867.

Стојан Новаковић, *Мали извод из историје српске књижевности за Вишу женску школу* (према свом пространијем делу саставио Стојан Новаковић), Београд: Државна штампарија, 1867.

Стојан Новаковић, *Наша сјаја књижевност и извори наших народних умотворина* (Читајући књигу *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*. Na sviet izdao V. Jagić. Prestampano iz arkiva za povjestnicu jugoslavensku. U Zagrebu 1868), Београд: Вила. Лист за забаву, књижевност и науку, год. IV (1868), бр. 23–29, стр. 530–534, 554–559, 604–606, 630–634, 656–658 и 669–673.

Стојан Новаковић, *Шта је то књижевност? Говорио на беседи Београдској певачкој друштва 1. марта 1869. Стојан Новаковић*, у зборнику: Стојан Новаковић и „филолошка критика“. Изабрани критички радови Стојана Новаковића, Илариона Руварца, Јована Живановића, Пере П. Ђорђевића, Ђорђа С. Ђорђевића, Љубомира Стојановића, Луке Зиме, Јована Туромана и Андре Гавриловића, приредио Божидар Пејовић (*Српска књижевна критика*, књ. 4), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1975, стр. 92–97.

Стојан Новаковић, *Читаво да се не поклаши* [увод у превод „Дарвинова теорија и наука о језику. Посланица Авг. Шлајхера својему пријатељу дру Е. Хекелу, професору зоологије и директору зоолошког музеја у Јени. Превео Стојан Новаковић“], Нови Сад: Матица. Лист за књижевност и забаву, год. IV (1869), бр. 16, стр. 376–377.

Стојан Новаковић, *Шта је то историја образованости* (превод), Нови Сад: Матица. Лист за књижевност и забаву, год. IV (1869), бр. 27, 28 и 29, стр. 626–631, 653–657 и 674–678.

Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности: прејед уједињен за школску употребу* (друго са свим прерађено издање), Београд: Државна штампарија, 1871.

Stojan Novaković, *Kosovo: srpske narodne pjesme o boju na Kosovu. Pokušaj, da se sastave u cjelinu kao spjev* (1871, latinično izdanje sa predgovorom za hrvatske čitaoce 1872), Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana, 1901.

Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову. Критичка студија уводом књиже „Народне песме о боју на Kosovu godine 1389. sastavio u cjelinu Armin Pavić. Troškom Jugoslov. akademije znani. i umjetnosti. U Zagrebu 1877.“ на 8-ни 110 стр.*, Београд: Годишњица Николе Чупића, књ. II (1878), стр. 97–177.

Стојан Новаковић, *Народне традиције и критичка историја (смрти краља Св. Дечанској и цара Уроша): прилози к процени извора српске историје* (1880), у: *Историја и традиција: изабрани радови*, приредио Сима Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 1982, стр. 3–78.

Стојан Новаковић, *Српска краљевска академија и нејовање језика српској. Посланица академији наука философских. Прочишћана на свечаном скупу академије, држаном 10 Септембра 1888 у славу стојодиншнице Вука Стеф. Караџића*, Београд: Српска Краљевска Академија, Глас, X, 1888.

Стојан Новаковић, *Неколика тежа питања српске историје. Поводом књије Geschichte der Serben von Konstantin Jireček*. Gotha 1911, Београд: Годишњица Николе Чупића, књ. XXXI (1912), стр. 1–35.

Стојан Новаковић, *Неколика тежа питања српске историје. Поводом књије Geschichte der Serben von Konstantin Jireček*. Gotha 1911, Београд: Годишњица Николе Чупића, књ. XXXII (1913), стр. 1–40.

Armin Pavić, [Uvodna studija], у: *Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389*, sastavio u cjelinu Armin Pavić, трошом Југословенске академије знаности и уметности, Zagreb: Dionička tiskara, 1877, стр. 1–56.

Pavle Popović, *Jugoslovenska Književnost*, Cambridge: University Press, 1918.

Павле Поповић, *Југословенска књижевност као целина. Присвојена академска беседа академика Павла Поповића на свечаном скупу Српске Краљевске Академије 11. фебруара 1922. год. Југословенска књижевност*, приредио Ненад Љубинковић (*Сабрана дела Павла Поповића*, књ. 9), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, стр. 106–141.

Јован Ристић, *Новија књижевност у Срба* (*Die neuere Literatur der Serben*, 1852), превела Зора Мијатовић, у зборнику: *Заснивање националне критике*, приредио Драгиша Живковић (*Српска књижевна критика*, књ. 2), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983, стр. 273–291.

Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (1906) (*Сабрана дела Јована Скерлића*, књ. 10), Београд: Просвета, 1966.

Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*, London and New York: Routledge, 2009.

Јован Суботић, *Неке черте из повести српској књижевности* (1847), у зборнику: *Заснивање националне критике*, приредио Драгиша Живковић (*Српска књижевна критика*, књ. 2), стр. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983 (1847), стр. 195–214.

Đuro Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb: Knjižara Lav. Hartmana, 1898.

Nenad Nikolić

STOJAN NOVAKOVIĆ AND THE QUESTION OF SERBIAN IDENTITY: A VIEW THROUGH THE LITERATURE, LANGUAGE AND CULTURE: 1867–1913.

S u m m a r y

The paper analyzes changes in Stojan Novaković's understanding of Serbian identity, as they were shown in his works devoted to the Serbian literature, language and culture: from the first edition of *Istorija srpske književnosti* (*The History of Serbian Literature*, 1867) to his testamentary study "Nekolika teža pitanja srpske istorije. Povodom knjige *Geschichte*

der Serben von Konstantin Jireček. Gotha 1911” (“A Few difficult questions regarding Serbian history. On the occasion of the book *Geschichte der Serben* von Konstantin Jireček. Gotha 1911”, 1912/13). Those changes are depicted by observing how in Stojan Novaković’s views on Serbian nation pan-Serbian, Serbian and Yugoslavian standpoint, on one hand, and perennialism, modernism and ethno-symbolism in understanding the nation, on the other hand, were varied.